

"आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचे राजकीय योगदान : एक मागोवा "

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

इतिहास विभागप्रमुख , श्री मुलिकादेवी महाविद्यालय, निघोज ,
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर.

भारताच्या इतिहासातील १९ वे शतक हे क्रांतीशतक मानावे लागेल. कारण ब्रिटीश राजवट भारतात आल्यानंतर पाश्चात्य संस्कृतीशी भारतीयांचा जो संपर्क घडला त्यामुळे एक नवी संस्कृती आपल्या मुल्यांसह पुरातन संस्कृतीच्या सामोरी आली. ब्रिटीश राजवटीमुळे राजकीय पंचप्रसंग भारतात निर्माण झाला तर पाश्चात्य संस्कृतीच्या ऐहिक मुल्यविचारामुळे, भारतीय संस्कृतीतही एक नवा तणाव

निर्माण झाला. या तणावातूनच नवविद्याविभूषीतांची एक पिढी निर्माण झाली आणि अंतर्मुख होऊन एका अगदी वेगळ्या जाणीवेने, हुरुपाने, समाजाच्या विविध प्रश्नांकडे पाहू लागली त्यात गुलामीची खंत होती, तशीच आत्मसमिक्षेची वृत्ती होती डॉ. भाऊ दाजी लाड हे या पिढीतले एक व्यापक बुद्धीचे अग्रेसर पुरुष होते हे निर्विवाद आहे. या सर्व शतकांतील हि थोर पुरुषांची तेजःपुंज मालिका त्या काळाच्या पारतंत्र्याच्या भयाण अंधारात भारताला मार्गदर्शन करित होती म्हणून या शतकातील कर्तृत्ववान, विचारवान, कृतिशील पुरुषांची चरित्रे हि भारताच्या इतिहासाची प्रबोधनाची पाने आहेत.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रामध्ये बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, जगन्नाथ शंकरशेठ, डॉ.भाऊ दाजी लाड, दादोबा पांडुरंग इ. आरंभकालीन विचारवंतानी सामाजिक प्रबोधनात व आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महत्वपूर्ण कार्य केले. १९ व्या शतकात देशभर एका सुधारणावादी चळवळीला सुरुवात झाली व यातूनच सामाजिक व धार्मिक परिवर्तनवादी संस्था निर्माण झाल्या या काळातच महाराष्ट्राच्या समाजसुधारकांनी प्रबोधनास चालना दिली. थोमस कार्लाइल या इतिहास लेखकाच्या मते, " इतिहास हा ख-या अर्थाने युगपुरुषांचा इतिहास आहे" असे तो स्पष्ट करतो त्यामुळेच या संशोधन लेखाचा विषयही याच अनुषंगाने घेण्यात आलेला आहे यात १९ व्या

शतकातील प्रारंभिक प्रबोधन पर्वातील डॉ.भाऊ दाजी लाड यांच्या आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत राजकीय योगदानासंदर्भातील अल्पसंख्यावाघेण्याचा प्रयत्न याठिकाणी केलेला आहे.

●**डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचा प्रारंभिक परिचय:-**

डॉ. भाऊ दाजी यांचा जन्म तत्कालीन सावंतवाडी संस्थानातील पेडणे नाव 'रामकृष्ण ' होते. त्यांच्या जन्मकालासंबंधी विद्वानांत अनेक मत मतांतरे दिसून येतात परंतु भाऊंनी ग्रंट मेडिकल कॉलेजमध्ये घेतलेल्या प्रवेश नोंदीवरून असे दिसून येते कि त्यांचा जन्म इ.स.१८२४ मध्ये झालेला असावा. यासंदर्भात अनेक लेखकांचे एक मत आहे. डॉ. भाऊ दाजींचा परिवार १८३२-३३ च्या दरम्यान मुंबईस आला, त्यावेळी भाऊंना शिक्षणाचा कुठलाही गंध नव्हता. असे असता त्यांनी बुद्धिबळाच्या खेळामध्ये असामान्य प्राविण्य मिळविले. पुढे भाऊ दाजींनी इ.स.१८३२ साली सेन्ट्रल मराठी शाळेमध्ये आपले मराठी शिक्षण पूर्ण केले. पुढे भाऊंनी इ.स.१८३६ मध्ये एल्फिन्स्टन कॉलेजांत आपले पुढील शिक्षण पूर्ण केले. पुढे भाऊ दाजी यांनी इ.स.१८४३ मध्ये एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनचे शिक्षक म्हणून नेमणूक झाली. पुढे भाऊ दाजी यांनी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमधील शिक्षकाची नोकरी सोडून १ नोव्हेंबर १८४५ रोजी ग्रंट मेडिकल कॉलेजांत प्रवेश केला. व १५ एप्रिल १८५१ रोजी ग्रंट मेडिकल कॉलेजचा पदवीदान समारंभ पार पडला व भाऊ दाजी हे एक वैद्यकीय डॉक्टरकीचे शिक्षण घेऊन बाहेर पडले व तेथपासूनच भाऊंच्या कार्यास खऱ्या अर्थाने सुरुवात झालेली दिसून येईल .

●**डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचे राजकीय कार्य:-**

भारतात ब्रिटिशांनी शिक्षणप्रसार, पोस्ट, तारयंत्र, आगगाडी वगैरे निरनिराळ्या सुविधा अस्तित्वात आणल्या त्याचा लोकांना आनंद झाला पण तो निर्भळ नव्हता. या नव्या राज्यकर्त्यांमुळे देश भिकारी होत आहे याची जाणीव पुष्कळांना विशेषतः शिकलेल्या लोकांना झाली . पुढे याच जाणीवेतून देशभरात अनेक ठिकाणी संघटनांच्या स्वरूपात शिक्षित लोक एकत्र आले व त्यांनी झ्यजी राजवटीविरुद्ध कार्य करण्यास सुरुवात केली, त्यातूनच पुढे २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी मुंबई शहरात 'बॉम्बे असोसिएशन' नावाची संस्था सुरु झाली. या संस्थेचे प्रतिष्ठीत अध्यक्ष सर जमसेटजी जीजीभाय व अध्यक्ष जगन्नाथ शंकरशेठ तर उपाध्यक्ष बमनजी होरमसजी आणि खरसेटजी जमसेटजी होते तसेच चिटणीस म्हणून डॉ.भाऊ दाजी लाड आणि विनायकराव जगन्नाथजी होते इतर आणखी २२ सभासद होते.

'बॉम्बे असोसिएशन' या संस्थेने मुंबई इलाख्यात प्रथमच एक राजकीय चळवळ सुरु केली कलकत्ता व मद्रास पाठोपाठ मुंबईतील या संघटनेने ब्रिटीश शासनाविरुद्ध कारवाया चालविल्या यात डॉ. भाऊ दाजी हे आघाडीवर होते. 'बॉम्बे असोसिएशन' मार्फत प्रथमच डॉ.भाऊ दाजी यांनी राजकीय पटलावर पाउल ठेवले होते. डॉ.भाऊ दाजी हे या संस्थेचे चिटणीस असल्याने त्यांनी स्वतः अर्ज, विनंत्या तसेच पत्र लिहिण्याचे काम बघितले. मुंबईच्या टाउन हॉलमध्ये या संस्थेच्या सभा आयोजित केल्या जात. या संस्थेमार्फत डॉ.भाऊ दाजी लाड यांनी ब्रिटिशांना आपली धोरणे लवचिक करण्यास

भाग पाडले. पुढे माणकजी खरसेटजी या लाळघोट्या गृहस्थामुळे तसेच वैयक्तिक काही कारणास्तव डॉ.भाऊ दाजी लाड यांनी या संस्थेच्या चिटणीस पदाचा राजीनामा दिला, परंतु राजीनामा जरी दिला असला तरी ते या संस्थेपासून पूर्णतः दूर झाले नाहीत त्यांनी वेळोवेळी भरलेल्या बैठकांना हजेरी लावली व महत्वपूर्ण सूचनाही केल्या त्यांनी राजीनाम्यानंतर देखील या संस्थेस मोलाचे योगदान दिले. यासंदर्भात 'द बॉम्बे गझेट', 'द बॉम्बे टेलिग्राफ एन्ड कुरीयर', 'प्रभाकर' इ. वृत्तपत्रांनी देखील त्याची नोंद घेत त्यांच्या कामाचा वेळोवेळी गौरव केलेला दिसून येतो.

इ.स. १८५९ मध्ये सरकारने व्यापार-व्यवसायावर कर बसविण्याचे ठरविल्यानंतर मुंबईमध्ये एतद्देशीयच नाही तर युरोपिय नागरीकांतही मोठी खळबळ उडाली. पार्लमेंटनेच ईस्ट इंडिया कंपनीचा एकाधिकार मोडून काढल्याने ब्रिटीश सरकारची परवानगी घेउन ईस्ट इंडिया कंपनी व्यतिरिक्त इतर व्यापारी कंपन्यांना व्यापार करण्याची मुभा होती. त्यामुळे देशी व्यावसायिक पिकांबरोबरच युरोपियन व्यापारी, वैद्यक,कायदा या धंद्यातील नागरिकांनी १० ऑक्टोबर १८५९ मध्ये शरीफ यांच्या अध्यक्षतेखाली टाउन हॉलमध्ये एक सभा बोलावली, स्वतः बोमनजी होरमसजी शरीफ यांच्या व्यतिरिक्त बैरामजी होरमसजी कामा आणि डॉ.भाऊ दाजी हयाच दोन हिंदी नागरिकांनी पुढाकार घेतलेला दिसतो, यावेळी सात ठराव मांडले गेले. डॉ. भाऊ दाजी आणि कामा वगळता इतर ठरावांचे अनुमोदक आणि सूचक युरोपियनच होते डॉ.भाऊ दाजींनी या लायसेन्सबिलाविरुद्ध क्रांतिकारक भाषण केले व एक प्रकारे स्वातंत्र्याचे सुतोवाचक डॉ.भाऊ दाजींनी केले.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन'नावाची संस्था दादाभाई नौरोजी यांनी इंग्लंडमध्ये स्थापन केली. या संस्थेची मुंबई शाखेची जी व्यवस्थापक मंडळी नेमली होती तिचे अध्यक्ष डॉ. भाऊ दाजी होते तदनंतर'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' या संस्थेचे इ.स.१८५३ मध्येडॉ. भाऊ दाजी सभासद झाले. इ.स.१८५५ च्या एप्रिल महिन्यात शेवटी बोर्ड ऑफ एज्युकेशन बरखास्त होऊन त्याच्या जागी डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशन खाते निर्माण होई पर्यंत डॉ. भाऊ दाजी बोर्डाच्या सभासदाच्या पदावर होते.

डॉ.भाऊ दाजींनी महाराष्ट्राच्या राजकारणात काही वेळा ब्रिटीशांच्या कामाचे कौतुकही केले परंतु त्यांनी वेळोवेळी ब्रिटीशांना आपली धोरणे बदलण्यास देखील प्रवृत्त केले.'बॉम्बे असोसिएशन' पुढे भारतीय राष्ट्रीय कॉ ग्रेस या अखिल भारतीय राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय संघटनेची पुर्वसुरीच ठरते अशा बॉम्बे असोसिएशनचे प्रतिनिधित्व करणारे डॉ.भाऊ दाजी लाड हे एक उद्यमशील व्यक्तिमत्व होते, तसेच लायसेन्स बिलाविरुद्ध त्यांनी केलेले जहाल भाषणही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव करून देते. या राजकीय योगदानाबरोबरच डॉ.भाऊ दाजींचे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक योगदान देखील आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीत महत्वपूर्ण ठरते आणि म्हणूनच डॉ.भाऊ दाजी लाड यांचे हे योगदान फक्त महाराष्ट्राच्या इतिहासातीलच नव्हे तर संबंध आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक सोनेरी पान ठरते.

संदर्भग्रंथ सूची

मराठी साधने:

- १)कर्नाटकी श्रीनिवास नारायण, 'डॉ.भाऊ दाजी लाड जी.जी.एम .सी यांचे चरित्र',गौरवग्रंथमाला, पुष्प ९५ वे, १९३१.
- २)कुळकर्णी पु.बा, 'नानाशंकरशेट यांचे चरित्र (काळ व कामगिरी)',चरित्र प्रकाशन समिती, मुंबई, १९५९.
- ३)कुळकर्णी पु.बा,'मामा परमानंद आणि त्यांचा कालखंड', मुंबई, १९६३.
- ४)गाडगीळ गंगाधर, 'मुंबई आणि मुंबईकर' सुविचार प्रकाशन, पुणे, १९७०.
- ५)गुंजीकर रा.भि, 'सरस्वतीमंडल अथवा महाराष्ट्र देशांतील ब्राम्हण जातींचे वर्णन' निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, १८८४.
- ६)चोरणकर अनंत आत्माराम, 'मुंबई नगरीचे आद्य शिल्पकार नामदार जगन्नाथ शंकरशेट', आपल प्रकाशन, मुंबई, १९१५.
- ७)जामखेडकर अ.प्र, 'समाजधुरीण डॉ.भाऊ दाजी लाड', श्रीगंधर्ववेद प्रकाशन, २०१०.
- ८)प्रियोळकर अ.का, 'डॉक्टर भाऊ दाजी लाड : व्यक्ती, काल, कर्तृत्व', मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, १९७१.
- ९)फडके एच.ए, 'रा.गो.भांडारकर', नेशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, १९७०.
- १०) माडगावकर गो.ना, 'मुंबईचे वर्णन', प्रकाशक-वरदा बुक्स, १९९२.
- ११) मराठी विश्वकोश-१५, 'लाड भाऊ दाजी', (पृ.क्र.३९६).
- १२) सहस्रबुद्धे पु.ग, 'महाराष्ट्र संस्कृती', कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००३.
- १३) डॉ.सावंत सुरेखा, 'डॉ.भाऊ दाजी लाड यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य', डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, २००९.

इंग्रजी साधने:

- 1)Annual Report of the G.M.C, Bombay, 1851 to 1858.
- 2)Kane P.V.(Edi), Journal of the Asiatic Society of Bombay , Dr. BhauDaji Special Volume , A.S.B Publication , 1963.
- 3)The Journal of Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (JBBRAS)- Vol. No. - 11 , (1875).
Vol. No. - 15, (1875).

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

इतिहास विभागप्रमुख , श्री मुलिकादेवी महाविद्यालय,निघोज ,ता. पारनेर, जि. अहमदनगर.